

Н. П. ДЕЙНИЧЕНКО ЯК НАРОД ТВОРИТЬ ТЕРМІНИ

Історія деяких термінологічних систем сягає сивої давнини. До таких систем належать насамперед медична, ботанічна і зоологічна. В їх утворенні протягом віків брали участь найширші маси мовців, тому навіть в літературному обігу ці терміни часто дублюються, а в діалектному мовленні мають інколи десятки варіантів. Як правило, внутрішня форма таких термінів прозора, майже всі вони відзначаються яскравою образністю. Щодо одержання численних назв від народу чи не найбільше поталанило комахам. Типовий приклад — назва комахи *вовчок* (*Gryllotalpa vulgaris*). Це комаха з ряду прямокрилих, багатоїдний шкідник, любить капусту, картоплю, моркву. І в зв'язку з цим вона, за даними СУМу, має ще одну літературну назву — *капустянка*.

Спостережено, що до назв комах, які приносять користь або завдають шкоду сільськогосподарській діяльності людини, існує багато синонімів. Так, для назв комахи *вовчок* у лівобережнополіських говорах української мови є 29 абсолютних синонімів, яким притаманна широка фонетична та морфологічна варіативність. Ось приклади найпоширеніших назв: *вавчок, валчок, вовчок; ведмедик, ведмедік, ведьмедька, ведмедка, ведвьодо-дак; рак, раковка, рак земляний, рачок; сікач, січка; сучка, сучка земляна, сучечка; точка, туючка; турок, туркавка, турлушка, турукало*. З фонетичними та морфологічними варіантами їх кількість сягає п'ятдесяти. Є поодинокі діалектні назви для вовчка: *бедзь, вовк, перев'язка, під'ідень, ритік, сабачка, свинка, хом'як*.

Наявність кількох назв на позначення однієї зооїстоти пояснюється різними мотивами, принципами найменування. Так, для назв вовчка характерні такі принципи найменування: 1) за виконуваною дією: *під'ідень, ритік, точка, сікач*; 2) за звуконаслідуванням: *туркавка, турукало, турлушка, турок*; 3) за вподобаннями: *капустянка*; 4) за зовнішнім виглядом: *ведмедик* (колір), *рак* (форма тіла), *перев'язка* (особливості частин тіла); 5) за перенесенням назв інших зооїстот: *ведмедик, вовк, медведіца, рак, сабачка, свинка, хом'як*.

При перенесенні назв відбувається «оказіональне перейменування», коли за якоюсь спільною ознакою первинна назва «приписується» предмету вторинного найменування. Відбуваються перейменування і всередині зоологічної термінології. Модель «назва істоти» — «назва іншої зооїстоти» є продуктивною в лівобережнополіському говорі. Тут іноді відбувається метафоризація зменшувальних назв, в яких суфікс експресивності десемантизується і набуває нейтрального значення. Скажімо, на позначення комахи *капустянки* вживається декілька зменшувальних назв тварин: *вовчок, ведмедик, медведик, рачок, сабачка, свинка, сучечка*.

Термінами *капустянка, свинка, турок* на території говору також називають інших комах, тобто ці лексеми виступають елементами кількох синонімічних рядів: *капустянка* — *білан жилкуватий, капустянка* — *гусінь білана жилкуватого, свинка* — *сонечко, турок* — *жук-олень*.

Для зооїстоти *вовчок* зафіксовано тільки два приклади подвійної номінації: *рак земляний, сучка земляна*. Принагідно зауважимо, що складний термін *сучка земляна*, за даними І. Г. Верхратського, був відомий на Чернігівщині в другій половині XIX ст.

Однією з причин синонімічності при називанні є те, що досліджувана лексика побутує у говірці, яка перебуває в тісному територіальному сусідстві з літературною російською мовою та її говорами. І тому поряд з літературними словами і місцевими регіоналізмами трапляються запозичення з російської мови. «Альбом вредителей сельскохозяйственных культур» фіксує назву для *вовчка* — *обыкновенная медведка*. Слова ж *медведіца, медведик, медведік, медвьодак, медведка* зустрічаються в північно-східній частині лівобережнополіського говору, який межує з російською літературною мовою. Так в умовах білінгвізму відбувається збагачення діалектної лексики, що є свідченням тісного взаємозв'язку братніх мов.

Аналіз порівняно незначної частини лексем для назви *вовчок* дозволяє висловити

припущення, що принципи називання в досліджуваних говірках не відрізняються від принципів називання інших шарів лексики, і процеси називання здійснюються за моделями, які характерні й для літературної норми.

У лівобережнополіському говорі деякі назви вовчка полісемічні. Порівняно з літературною мовою помічаємо розширення їх семантики. Наприклад, слово *турок* у СУМІ має значення «житель Туреччини». В діалектній мові ця лексема відома з ширшим семантичним діапазоном: *турок* — це *вовчок* (*Gryllotalpa vulgaris*) та *жук-олень* (*Lucanus cervus*). Семантичний діалектизм *вовчок* у досліджуваній зоні має декілька значень: «капустянка», «маленька з великою головою оса; бджоляний вовк», «ссавець з ряду гризунів, соня», «зменшено-пестлива назва вовка», «плід-сім'янка череди», «рослина-паразит, що розвивається на соняшнику», «вир у воді». Даний приклад яскраво демонструє семантичні вагання лексеми *вовчок*: «комаха» — «ссавець» — «хижак родини собачих» — «плід» — «рослина» — «місце в річці». Суміщення значень свідчить про семантичне багатство зоолексеми *вовчок*.

Для творення назв вовчка вживається 16 коренів (основ). Найпродуктивніші серед них сук- (суч-), рак-, вовк-, сік-. Основним способом словотворення для назв *вовчка* в діалектній мові є суфіксація. Велику словотворчу активність виявив синонім *турок*, який має кілька морфологічних варіантів. Вживаються також суфіксальні утворення від композитів: *ведмедик*, *ведьмедька*, *ведьмодак*, *медведик*, *медведица*, *медведка*, *медвьодак*. Частина зоолексем утворюється від дієслів із значенням дії, яку виконує *вовчок* як шкідник сільськогосподарських культур: «рити», «під'їдати», «точити», «сікти». Суфікси -ок, -ик, -к-, -ечк-, -ан(-ян), -ач, -ік, -л-, -ень -щ-, -уши-, -авк-, що використовуються для даної тематичної групи лексики, не є специфічними і використовуються в інших термінологічних групах. Немотивовані назви, наприклад, *бедзь*, не виявляють суфіксальної продуктивності.

Складні терміни, як зазначалося вище, рідковживані, й утворені вони для назв *вовчка* на основі атрибутивного словосполучення за моделлю «прикметник + іменник». В обох випадках вживається атрибут *земляний*, бо *вовчок* живе під землею.

Спостереження над найменуваннями вовчка свідчать, що в лівобережнополіському говорі ширше, ніж у літературній мові, використовуються абсолютні синоніми без будь-якої диференціації в значенні, діють ті самі принципи номінації, що і в інших тематичних групах, відбувається розширення семантики слів і творення нових слів за допомогою суфіксації.